

Тамара Марценюк,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету

«Києво-Могилянська академія»

ҐЕНДЕРНА СОЦІОЛОГІЯ МАЙДАНУ: РОЛЬ ЖІНОК У ПРОТЕСТАХ

Хоча Майдан доволі часто показують переважно через барикади, палаючі шини та коктейлі Молотова, доцільно стверджувати, що ця подія не є гомогенним явищем. Протести, що тривали три місяці, слід вважати також набором так званих низових ініціатив, тобто того громадянського суспільства, якого б нам в ідеалі хотілося для нашої країни. У цьому есе я спробую охарактеризувати *гетерогенність* протестного середовища Майдану через аналіз участі і ролі жінок у цій революції.

На Майдан, як і на інші революційні чи протестні події, нарікають, що цей значною мірою мілітарний протестний простір виявився патріархатним, адже він виключав жінок від певних видів діяльності. Погоджуючись із цим твердженням, я водночас покажу іншу сторону ситуації: можливість для жінок критикувати сексизм і створювати альтернативні ініціативи. На мій погляд, із Майданом як простором для протесту доцільно пов'язати два дискурси стосовно гендерних ролей — *патріархатний* і *егалітарний*. Перший можна пояснити парсонівським функціональним підходом до ролей чоловіків і жінок у суспільстві: для чоловіків «призначені» інструментальні ролі, а для жінок — емоційні. Коли ролі виконуються «правильно», то суспільство повинно злагоджено працювати. Натомість у соціально-конструктивістському підході, який кидає виклик детермінізму і біологічному есенціалізму у поясненні гендерних відносин, пропонуване Т. Парсонсом статево-рольове бачення зазнає критики. У пригоді стануть радше теорії мікрорівня аналізу суспільних процесів (соціально-конструктивістський підхід П. Бергера і Т. Лукмана, етнометодологічний підхід Г. Гарфінкеля чи драматургічний інтеракціонізм І. Гофмана): ми «навчаємося» певній поведінці відповідно до суспільних уявлень про гендерні ролі.

Напевно, більшість людей, які брали участь у Майдані, мали уявлення про те, що слід робити чоловікам і жінкам у протестах і поза ними. Перефразовуючи термінологію соціолога Майкла Кіммела у праці «Ґендероване суспільство» [Кімвел, 2003], доцільно говорити про *гендерованість Майдану*. Соціологічних досліджень на дану тематику поки що бракує. А от публіцистичних матеріалів про жінок на Майдані чимало: «Женская половина Майдана» у *Insider*, «Не бутербродом єдиним, або навіщо Майдану “Жіноча

сотня”» в «Українській правді», “Women Stand at the Frontlines of the Euromaidan Protest in Kiev” («Жінки стоять на передовій протестів Євромайдану у Києві») у модному журналі “Elle” тощо.

Не можна не згадати про важливість великої кількості візуальних і текстуальних матеріалів про Майдан, розміщених у відкритому доступі. Безумовно, роль соціальних мереж (зокрема Фейсбуку) виявилася значущою і для мобілізації низового активізму (зокрема жіночих ініціатив). Висвітлюючи роль жінок на Євромайдані, слушно звернутися до численних світлин, відеоматеріалів, публічних виступів, інтерв’ю (оскільки практично всі вони є в Інтернеті, зокрема в онлайн-соціальних мережах, і це спрощує процес виконання так званої «польової роботи»). Окрім того, у пригоді стане метод включеного спостереження. Я була залучена до Майдану як громадянка України і як волонтерка, тому мала більше можливостей для отримання так званої «інсайдерської інформації».

Отже, яким був гендерований Майдан? Спробую його проаналізувати з точки зору гендерної соціології.

Гендерні питання і демократичні перетворення в Україні: яке місце для жінок у публічному дискурсі?

Одне з питань на порядку денному протестів Майдану — євроінтеграційні наміри, які передбачають певні *цінності*, зокрема гендерну рівність. Як свідчать дані порівняльних досліджень Інституту соціології НАН України, в історично важливий період Помаранчевої революції (час піку демократичних настроїв населення України) спостерігалася і найбільша прихильність суспільства до поглядів, що ґрунтуються на принципах гендерної рівності [Лавріненко, 2013: с. 139]. Подібного слід було очікувати і від Євромайдану, адже про нього кажуть, що він «відображає ситуацію у суспільстві».

Охарактеризую коротко ситуацію із забезпеченням гендерної рівності, яка передбачає можливість для жінок брати активну участь у публічному житті.

Відповідно до Звіту з глобального гендерного розриву 2013 року [Hausmann, 2013], наданого Світовим економічним форумом, Україна займає доволі посередню позицію (64-е місце) щодо величини гендерного розриву у чотирьох сферах нерівності: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво, сфера здоров’я. Найгіршою є ситуація із політичною компонентою (участю жінок у процесі прийняття рішень) — 119-е місце зі значенням, яке майже наближається до нуля, тобто до суцільної гендерної нерівності.

У Національному огляді виконання Пекінської декларації та Платформи дій зі становища жінок (2014 рік) [Україна. Національний огляд виконання Пекінської

декларації та Платформи дій, 2014] зазначено, що, незважаючи на приєднання до міжнародних угод та ухвалення національного законодавства про рівні права і можливості жінок і чоловіків, спостерігається брак політичної волі щодо реалізації гендерних перетворень, низьким є рівень представленості жінок у суспільному та політичному житті, значну проблему становить стійкість стереотипів стосовно розподілу ролей чоловіків і жінок у суспільстві та сім'ї (які поширюються через освіту і ЗМІ).

Проблемою українського суспільства залишається вертикальна і горизонтальна сегрегація ринку праці загалом і державної служби зокрема. У публічному дискурсі для жінок очікуються передусім ролі, пов'язані з *материнством* і *красою*. Роль матері стає ще більш актуальною у ситуації національної боротьби.

Майдан мілітарний: гендер, нація і революція

«Дорогі жінки! Якщо ви бачите безлад – приберіть! Революціонерам буде приємно»
(Оголошення на Майдані)

*«Ми самі обирали свої ролі відповідно до поклику душі, як це і має бути.
Я особисто пройшла шлях від канюк до стояння на барикадах
і перенесення тіл загиблих»*
(Марія Берлінська, активістка Жіночої сотні імені Ольги Кобилянської)

«Нація існує, поки є чоловіки, готові за неї воювати» — подібні цитати з онлайн-постерів ілюструють патріархатний дискурс на Майдані. Він *виключає* з так званих «політик пам'яті» жінок, передбачаючи для них виключно роль матерів, які повинні народити майбутніх героїв. Патріархатний дискурс звеличує смерть, героїзує та нормалізує насильство. Адже сильні люди, переможці мають владу і тому гідні пам'яті в історії. Натомість «тил» революції (щоденне життя і підтримка) забуваються як менш важливі події.

Результати опитувань учасників Майдану підтверджують ідею про мілітаризацію протестного простору. Якщо на початку протестів (у грудні 2013 року) жінки становили майже половину учасників (44%) [Майдан–2013: Хто стоїть, чому і за що, 2013], то коли Майдан перетворився на так звану «січ» — (напів)військове утворення, жінок (які б постійно перебували на Майдані) стало значно менше — лише 12% [Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося, 2014].

Експерт з питань соціології маскулінності Тетяна Бурейчак та історик Олена Петренко у есе «Канাপки, Січ та “бандерівки”» наголошують на патріархатності мілітарного дискурсу: *«Апеляції до козацтва також набули неабиякої популярності під час Євромайдану... Водночас ні для кого не секрет, що українське козацтво репрезентується виключно як маскулінна спільнота, роль жінки в якій маргіналізована або символічна. Представлення сучасних українців як нащадків козаків відтворює цю андроцентричну візію української нації»* [Бурейчак, Петренко, 2014].

Чи не найобурливішим для жінок на Майдані було те, що чоловіки замість них приймали рішення, чи брати їм участь у протестах, чи ні. Непоодинокими були повідомлення на кшталт: *«Жінок та дітей закликали на ніч покинути Євромайдан у Львові»*. Як зазначає Анастасія Мельниченко, *«...проблема з недопущенням жінок до барикад полягала якраз у тому, що в цій ситуації жінок не розглядали як повноцінних відповідальних людей. Тобто чоловік, навіть будучи неповнолітнім, може прийняти рішення йти на поранення чи смерть заради Батьківщини»* [Мельниченко, 2014]. Активістка Ніна Потарська також обурюється такою **політикою виключення**: *«...так принизливо було чути зі сцени щось на кшталт: “Жінки, зробіть приємне чоловікам, їм треба розслабитися...”*. Це більше схоже на ескорт-сервіс, а не на подяку жінкам за те, що вони беруть участь у житті Майдану нарівні з чоловіками» [Майдан: Жіноча справа, 2014: с. 3].

Львівська активістка написала 29 січня 2013 року на своїй сторінці у Фейсбуці: *«Жінок до раю не пускають — щойно придумане внаслідок відвідин Львівської ОДА»*. Дівчина розповідає: *«Прийшла до барикад, мене не пропустили. Я сказала, що з преси, але в мене не було посвідчення, щоб це підтвердити. Мене все одно не пропустили, сказали, що жінок не пускають. На моє питання “Чому?” мені відповіли, що не мають настрою мені відповідати. Я спитала: “Ви хто такі?”, мені відповіли: “Громадяни України”. Я продовжувала бути наполегливою: “Пропустіть мене як громадянку України”. Почали розповідати мені про наказ, який вони мають виконувати, — не пускати жінок»*. Тобто патріархатний дискурс передбачає обмеження у громадянських правах, за які активістки жіночого руху боролися протягом довгих років.

Марія Маєрчик критикує Майдан, який *«перетворився в парад маскулінностей і побутової мізогінії»*. Експерт із гендерних питань зауважує про гендерне **іншування**, яке *«досягло свого апогею в цехах нарізання канапок, у жартах зі сцени про жінок, у кепкуванні і в риторичі про “справжніх козаків, які не сидять дома як жінки”, у внутрішньомайданівських закликах на кшталт цього: “Проводиться набір дівчат для підняття настрою козаків з Євромайдану”»* [Маєрчик, 2014].

Патріархатний дискурс стосовно гендерних ролей накладає чіткі обмеження і на чоловіків, які обов'язково повинні бути патріотичними і мужніми. З нагоди 8 Березня в Інтернеті і на Майдані поширювалася листівка: *«Ваш чоловік не йде на Майдан, бо там “дуже небезпечно”? Не забудьте привітати його з 8 Березня!»*. Текст є сексистським не лише стосовно чоловіків, а й стосовно жінок, адже і досі Міжнародний день боротьби жінок за свої права сприймається як свято «весни, квітів і ніжності». З чоловіків, які не були на барикадах, відверто глузували у соціальних мережах. Навіть було придумано так звану «Диванну сотню Самооборони». А у медіа можна було читати статті із заголовками на кшталт *«Активістка Автомайдану: “Чоловіків треба виганяти на протести”*».

У ситуації національної загрози жінки представлені у *віктимних* образах, вони символізують стражденну націю. Так, чимало постерів зображували жінок у національній символіці (з віночком і жовто-блакитними стрічками), оповитих колючим дротом чи зі сльозами на очах. Україна поставала як жінка, що перебуває у «нещасливих стосунках з Росією» (постер *«Отстань, страна огромная...»*), навіть з Путіним (плакат, який тримав активіст Зорян Кісь: *«Путин, если любишь — отпусти»*). До України апелювали як до «вагітної революцією». Наприклад, Володимир Єшкілев у травні 2014 року в статті «На чолі з незайманкою» написав: *«Україна запліднена Третім Майданом. Животика ще не видно, але тести загрозово позитивні*». Україна уявляється жінкою, яка повинна народити нове життя, нову країну. Але про які ще ролі для жінок йшлося на Майдані?

Доглядова, миротворча і розважальна праця на Майдані

«... пішла в декретну відпустку по догляду за державою. Шукайте на Майдані :))»

(Ольга Богомолець)

«Чоловіки мають показувати документи, а жінки — посміхатися»

(Надпис на вході в Український дім)

На Майдані жінки виконували передусім так звану репродуктивну працю (приготування їжі, прибирання території, догляд за іншими учасниками протесту тощо). У патріархатному суспільстві вона закріплена за жінками і вважається малопrestiжною, майже неоплачувана і непомітна. Разом з тим, це великий шмат роботи, без якої публічну працю складно уявити.

Кухня виявилася об'єктом окремої публіцистичної розвідки із влучною назвою «Революція. Вид із кухні». У першому ж абзаці авторка відзначає розмаїтий склад людей, які працюють на цих «задвірках» Майдану: *«Серед них є чоловіки і жінки, молодь та*

старші люди. Волонтерами на кухні КМДА пліч-о-пліч працюють бізнес-леді та сирота з дитячого будинку, студентка-першокурсниця та колишній міліціонер» [Огаркова, 2014]. Подібні матеріали розвінчують стереотипні уявлення про гендерний розподіл ролей.

Інша важлива жіноча роль на Майдані — бути *матір'ю*. Це означає — переживати, нагодувати, приголубити, турбуватися про власних і чужих дітей, а також про державу. Жінки стояли з плакатами та написами на одязі «Мама», влаштовували акції разом із дітьми, давали «беркутівцям» потримати своїх дітей, аби розчулити їх. А відома жінка Майдану Ольга Богомолець пішла навіть *«у декретну відпустку по догляду за державою»*, аби виконувати переважно «материнський» обов'язок, щоправда, радше в ролі «матері нації».

Оскільки традиційна фемінність в українському суспільстві пов'язана з *красою, вродою*, то подібна риса підкреслювалася і на Майдані. Непоодинокими були заголовки статей на кшталт «Найкрасивіші дівчата Євромайдану запалюють дух революції». Факт присутності на Майдані Міс України–2013 Анни Заячківської теж привернув належну увагу. Адже краса повинна надихати героїв на перемогу.

Частина дівчат використовували фемінність як комунікативний ресурс із «ворожими силами» («беркутівцями» або «антимайданівцями»), проводячи акції на кшталт символічного цілування «беркутівців», тримаючи плакати: *«Захисти мене», «Вийду заміж за беркутівця, який перейде на сторону народу». «В цій, м'яко кажучи, не найбільш спокійній атмосфері вони зберігали свою невимушеність, жіночність та граційність»*, — зазначає автор статті «Жінки на Грушевського» [Мокрик, 2014]. Далі ми читаємо про жертовність жінок, які не сприймаються як «захисниці» країни (адже у патріархатному дискурсі ця роль відведена чоловікам), і, незважаючи на це, *«не цураються навіть маснуватих жартів, аби тільки підтримати бойовий дух та веселий настрій у тих, хто захищає головний рубіж вулиці Грушевського»*.

Нормалізація і легітимація революційного простору також відбувається шляхом використання *тендерованих романтичних сценаріїв*. Несподівно з'явилися нові сюжети для відомих фантиків жуйки “Love is ...”, серед яких текст: *«Кохання — це робити революцію разом»*. Подібна тематика була також притаманна і Помаранчевій революції: слогани на кшталт: *«Шукаємо наречену! Відгукнись!»* [Марценюк, 2005: с. 65]. А цієї зими з'являлися відеорепортажі про «Неймовірні історії кохання, які створив Майдан», наречені фотографувалися на барикадах. Кілька разів на Майдані гуляли справжні «революційні» весілля.

Миротворча діяльність жінок на Майдані добре описана у словах засновниці так званої «Сотні Янголів» Тіни Пересунько: *«Жінка на Майдані — миротворець»*, *«Жінки*

та дівчата створювали максимально креативний та людський простір для війни», «“Озброєні”» крилами і українськими віночками дівчата, котрі ставали між сторонами конфлікту» [Жінки часто ставали тими, хто стримував збройне протистояння, 2014].

За участю Мистецької сотні Майдану відбувалися різноманітні креативні дієства із залученням протестного простору. Справді, кілька тисяч чи навіть десятків тисяч людей слід певним чином «розважати», тому важливою функцією для багатьох майданівців, у тому числі жінок було влаштування мистецьких і освітніх заходів. Напевно, багато хто чув про розмальовані каски, вистави балету на барикадах, музичні виступи гуртів тощо.

Але і це далеко не весь перелік тих видів діяльності, які виконували жінки. Частина ролей на протестному просторі, коли жінки нарівні з чоловіками залучалися до різних робіт, були *егалітарними*.

Майдан «альтернативний»: егалітарні тенденції у протестному просторі

«Можливостей багато, страх і стереотипи обмежують нас»

(Виртосу І. Не бутербродом єдиним, або навіщо Майдану «Жіноча сотня» [Виртосу, 2014])

Розмаїтість Майдану видно було навіть з барикад. Почали утворюватися так звані жіночі сотні. Це були як формальні об'єднання, на зразок 39-ї Жіночої сотні Самооборони (котра наразі у Фейсбучі позиціонує себе як жінок, *«що можуть змінити світ..»*), Жіночої чоти 16-ї сотні Самооборони Майдану, так і різноманітні альтернативні сотні (деякі назви яких я вже згадувала у цьому есе): Жіноча сотня імені Ольги Кобилянської, Жіноча сотня Запоріжжя, Сестринська сотня (м. Дніпропетровськ). Американський соціолог Сара Філліпс називає ці утворення «креативною відповіддю» жінок на політики виключення [Phillips, 2014].

Об'єднання жінок на Майдані послуговувалися мілітарною термінологією (зокрема, поділом на «чоти» і «сотні»), водночас наповнюючи її іншим значенням. Наприклад, Сестринська сотня — *«це громадське об'єднання небайдужих жінок Дніпропетровська, які зібралися задля відстоювання ідей Євромайдану мирним шляхом. Інша сила — одна мета!»* Жіноча сотня імені Ольги Кобилянської своїми цінностями проголосила «права людини, людську гідність, свободу, рівність та недискримінацію», а метою діяльності — «активізацію жіночого протестного руху та підтримку Євромайдану на принципах солідарності, сестринства та взаємоповаги». Гендерні експерти, організатори щорічної відзнаки у сфері просування гендерної рівності «Гендерна

рівновага», правозахисниці з ГО «Інформаційно-консультативний жіночий центр» та Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда Україна» вручили Жіночій сотні імені Ольги Кобилянської відзнаку «Гендерна рівновага. Весна–2014» за «подолання стереотипів, просування жіночого лідерства і просування ідеї гендерної рівності».

Назву «сотня» на Майдані використовували для маркування іншої діяльності, ніж власне оборонна. Зокрема, були такі сотні, як Мистецька, Інформаційна, Аналітична, Волонтерська, Ангельська, Диванна та ін. Це свідчить про те, наскільки розмаїтою є діяльність з підтримки Майдану.

Майдан, окрім власне барикад і оборонної та захисної діяльності, налічував велику кількість діяльностей, до яких були активно залучені жінки. Доглядова праця, інформаційна, логістична (гарячі лінії «Євромайдан-SOS» та інші) і юридична підтримка, медична і психологічна допомога, безпечне транспортування, робота зі ЗМІ, освітня робота («Відкритий університет» Майдану, бібліотека Майдану), Автомайдан, «Варта в лікарні», «Варта швидкої допомоги», громадські варти, збір коштів для постраждалих і волонтерська підтримка тощо — цим не вичерпується вся та робота, яка виконувалася задля підтримки протесту.

Привертає увагу онлайн-ініціатива Надії Парфан «Половина Майдану: Жіночий голос протесту», яка також супроводжувалася низкою акцій на Майдані і поза його межами. Журналістка Крістіна Бердинських започаткувала проект «Є люди. Теплі історії з Майдану», щоб розповісти про «простих» людей протестного простору. Ірина Виртосу підготувала збірник «Майдан. Жіноча справа», де опублікувала інтерв'ю із 17 героїнями, описала десятки жіночих ініціатив [Майдан: Жіноча справа, 2014].

Замість висновків

Розмаїття сенсів, у які вкладається феномен Майдану, доцільно проілюструвати такими інформаційними постерами: «Майдан — це здати іспит із водіння у ДАІ чесно», «Майдан — це більше подорожувати своєю країною», «Майдан — це посадити квіти біля свого під'їзду», «Майдан — це пригостити смачненьким свого сусіда».

Попри суспільні стереотипи, які часто спонукають жінок діяти відповідно до статево-рольових сценаріїв, що передусім є патріархатними, на Майдані різними жінками було утворено низку альтернативних проєктів. Жінки були тими, які «робили революцію» нарівні з чоловіками, а не «допомагали» їм робити. Майдан був не лише мілітарним, а й містив чимало низових ініціатив, у створенні яких важливу роль відігравали також і

жінки. Майдан — це гетерогенний простір, у якому гендерні та національні ідентичності переплетені одна з одною, у якому патріархатні гендерно-рольові сценарії стикаються з егалітарними.

ЛІТЕРАТУРА:

- Бурейчак Т., Петренко О.* Канапки, Січ та «бандерівки» / *Zaxid.net*, 8 січня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?kanapki_sich_ta_banderivki&objectId=1300428 (на 22.09.2014).
- Виртосу І.* Не бутербродом єдиним, або навіщо Майдану «Жіноча сотня» // *Українська правда*, 05.02.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://life.prawda.com.ua/society/2014/02/5/151445> (на 22.09.2014).
- Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? / Прес-реліз від 06.02.2014. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=226&page=6> (на 22.09.2014).
- Інтерв'ю «Жінки часто ставали тими, хто стримував збройне протистояння» // *Гурт* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gurt.org.ua/interviews/21330/> (на 22.09.2014).
- Кімел М.* Гендероване суспільство / Майкл С. Кімел; [пер. з англ. Сусанна Альошкіна; наук. ред. Світлана Оксамитна]. — К.: Сфера, 2003. — 490 с.
- Лавріненко Н.* Гендерна рівність та демократія: дійсно брати-близнюки? / Н. Лавріненко // *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2013. — С. 135–140.
- Маєрчик М.* Захоплення логік / Світ без жінок // *Критика*. 25 січня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/community/blogs/zakhoplennya-lohik-svit-bez-zhinok> (на 22.09.2014).
- Майдан: Жіноча справа. — К.: Український жіночий фонд, 2014. — 58 с. — Режим доступу: <http://uwf.kiev.ua/publications> (на 22.09.2014).
- Майдан–2013: Хто стоїть, чому і за що? [Електронний ресурс] / Прес-реліз від 10.12.2013. Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=7> (на 22.09.2014).
- Марценюк Т.* Про що говорить Майдан: якісний контент-аналіз надписів на плакатах учасників Помаранчевої революції / Т. Марценюк // *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. — 2005. — Т. 46. — С. 60–65.
- Мельниченко А.* Навіщо Україні Жіноча сотня? 25 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.boell.org/uk/2014/03/25/navishcho-ukrayini-zhinocha-sotnya> (на 22.09.2014).
- Мокрик Д.* Жінки на Грушевського, 27 січня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?zhinki_na_grushevskogo&objectId=1301517 (на 22.09.2014).

Огаркова Т. Революція. Вид із кухні / Українська правда, 12.02.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/02/12/151991> (на 22.09.2014).

Україна. Національний огляд виконання Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.) та заключних документів двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (2000 р.) у контексті двадцятої річниці четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок та ухвалення Пекінської декларації та Платформи дій у 2015 р., квітень 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/161464/t.doc> (на 22.09.2014).

Hausmann R. The Global Gender Gap Report 2013 / Ricardo Hausmann, Laura D. Tyson, Yasmina Bekhouche, Saadia Zahidi. — Geneva: World Economic Forum, 2013. — 388 p. — Mode of access: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2013.pdf. — Title from the screen.

Phillips S.D. The Women's Squad in Ukraine's protests: Feminism, nationalism, and militarism on the Maidan // *American Ethnologist*. — 2014. — Vol. 41. — № 3. — P. 414–426.